

MACIEJ WOJCIESZAK

Uniwersytet Gdański w Gdańsku

maciej.wojcieszak@ug.edu.pl

ORCID: orcid.org/0000-0002-8150-9751

PRZYCZYNY POJAWIENIA SIĘ WIZERUNKU CHRYSTUSA W MENNICTWIE CESARZA JUSTYNIANA II (PAN. 685–695, 705–711)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2023.021>

Streszczenie

W artykule zająłem się omówieniem przyczyn, dla których Justynian II (pan. 685–695, 705–711) rozpoczął wybijanie monet z wizerunkiem Chrystusa. Było to wydarzenie dość znaczące w ikonografii mennictwa bizantyńskiego, ponieważ o ile monety ze znakami chrześcijańskimi pojawiały się już od czasów Konstantyna Wielkiego, o tyle po raz pierwszy popiersie Chrystusa na wybijanych monetach pojawiło się ok. 691/692 roku. Przyczyny, które analizuję, związane są z: 1. wsparciem soboru trullańskiego (lub inaczej: synodu *quinisextum*) oraz uchwalonym na nim kanonem 82, nakazującym przedstawiać Chrystusa jako człowieka; 2. ekspansją arabską *abd al-Malika* oraz sprowokowaniem go do wojny poprzez odrzucenie trybutu płatnego w innych monetach niż tych z wizerunkiem cesarza i Chrystusa (w islamie wszelkie wizerunki ludzkie były zakazane); 3. legitymizacją władzy cesarskiej, szczególnie w drugim okresie panowania Justyniana II. Temat, który podjąłem, jest jednocześnie zachętą do dyskusji naukowej związanej ze wczesnośredniowiecznym mennictwem bizantyńskim.

Słowa kluczowe: *abd al-Malik*, Justynian II, mennictwo bizantyńskie, sobór trullański (synod *quinisextum*), wczesne średniowiecze, wizerunek Chrystusa

*REASONS FOR THE APPEARANCE OF THE IMAGE
OF CHRIST IN THE COINAGE OF EMPEROR JUSTINIAN II
(REIGN 685–695, 705–711)*

Abstract

In the article I discussed the reasons why Justinian II began minting coins with the image of Christ. It was quite a significant event in the iconography of Byzantine coinage. While coins with the Christian symbols appeared from the time of Constantine the Great, the bust of Christ appeared on minted coins for the first time around 691/692. The reasons that I am analyzing are related to: 1. the support of the Trullan Council (or in other words: the quinisexum synod) and the canon 82., ordering to present Christ as a man; 2. Abd al-Malik's Arab expansion and provoking him to war by rejecting tribute payable in coins other than those with the image of the emperor and Christ (in Islam all human images were forbidden); 3. the legitimacy of imperial power, especially in the second period of Justinian II's reign. The topic I have undertaken is also an encouragement to a scientific discussion related to the early medieval Byzantine coinage.

Keywords: Abd al-Malik, Byzantine coinage, early Middle Ages, image of Christ, Justinian II, Trullan Council, Quinisext Council

Głównym celem podjętych rozważań jest analiza przyczyn, które doprowadziły do pojawienia się wizerunku Chrystusa w mennictwie Justyniana II. Jego panowanie, a w zasadzie dwa okresy rządów przerwane blisko dziesięcioletnim wygnaniem, były bardzo burzliwe i obfitujące w wiele wydarzeń, które trwale zapisały się w historii świata. Na gruncie nauki polskiej, jak i zagranicznej, znikoma jest jednak liczba opracowań dotyczących samego Justyniana II; najczęściej przewija się on w pracach dotyczących sytuacji geopolitycznej Bizancjum, arabskich podbojów i stosunków na linii państwo Ummajadów-Bizancjum w VII i VIII stuleciu¹.

¹ O panowaniu i rządach Justyniana II zob. I. Dujčev, *La seconda accesa di Giustiniano II al trono imperiale*, w: *Stroli i onore di V. de Falco*, Napoli 1971, s. 555–562; C. Head, *Justinian II of Byzantium*, Madison 1972; J.L. van Dieten, *Justinian II Rhinotmetos*. w: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Band 2, München 1976, s. 314–316; A. Kazhdan, *Justinian II*, w: *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991, s. 1084–1085; M. Leontsine, *Justinian II*, w: *Encyclopaedic Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilization*, vol. 3, red. A.G. Savvides, B. Hendrickx, Turnhout 2012, s. 422–425; P. Crawford, *Justinian II. The Roman Emperor Who Lost his Nose and his Throne and Regained Both*, Barnsley 2021. Ponadto dla szerszego zrozumienia czasów rządów Justyniana II ważne są wszelkie opracowania ogólne dotyczące historii Bizancjum w okresie wczesnego średniowiecza, których mnogość nie

W interesujących nas zagadnieniach numizmatycznych tematem studiów są przede wszystkim reformy monetarne Justyniana II i abd al-Malika². Nie zwraca się w tych badaniach szczególnej uwagi na przyczyny, które doprowadziły do tego, że w pewnym momencie Justynian II nakazał wybijać monety z wizerunkiem Chrystusa. Wspomnianą lukę mam nadzieję tym artykułem uzupełnić, a przynajmniej rozpocząć naukową dyskusję. Chciałbym także zwrócić uwagę, że również w źródłach z VII i VIII wieku nie jest możliwym znalezienie informacji na ten temat, dlatego pozostajemy w sferze analizowania kontekstu wydarzeń, które mogły być przyczynami tak drastycznej zmiany w mennictwie Justyniana II.

Oczywiście, pojawianie się na monetach różnorodnej symboliki chrześcijańskiej znane jest już od czasów panowania Konstantyna Wielkiego (l. 306–337) oraz kolejnych cesarzy³, jednak żaden z rządzących w swoim mennictwie nie poważył się na bezpośrednie przedstawienie wyobrażenia Chrystusa jako mężczyzny, jak zrobił to Justynian II. Cóż zatem spowodowało taką zmianę?

Dość oczywista przyczyna, która wydaje się jedną z najważniejszych (choć ja jednak uważam, że taka nie jest, o czym dalej), to legitymizacja władzy. W pro-

pozwała tutaj wymienić wszystkich, chociaż warto zwłaszcza zapoznać się z dwiema monografiami J.F. Haldona i drugim tomem wydanego po polsku *Świata Bizancjum*. Zob. J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1997; tenże, *The Empire That Would Not Die. The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740*, Cambridge–London 2016; *Świat Bizancjum*, tom 2, *Cesarstwo Bizantyjskie 641–1204*, praca zbiorowa pod red. J.–C. Cheyнета, Kraków 2011.

² Por. K.Y. Blankinship, *The End of the Jihād State: The Reign of Hishām ibn ‘Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, Albany–New York 1994, s. 28, 94; *Świat Bizancjum*, tom 2, s. 16; J.F. Haldon, *The Empire That Would Not Die*, dz. cyt., s. 149–150; P. Crawford, *Justinian II*, dz. cyt., s. 130–166.

³ W kwestii chrześcijańskiej ikonografii w mennictwie Konstantyna Wielkiego warto zapoznać się z kilkoma starszymi, jednak nadal aktualnymi pracami. Por. A. Alföldi, *The Helmet with the Christian Monogram*, „Journal of Roman Studies” 22 (1932), s. 9–23; tenże, *The Initials of Christ on the Helmet of Constantine*, w: *Studies in Honor of Allan Chester Johnson*, Princeton 1951, s. 303–311; M. Grant, *Roman History from Coins. Some Uses of the Imperial Coinage to the Historian*, Cambridge 1958, s. 57; P. Bruun, *The Christian Signs on the Coins of Constantine*, „Arctos. Acta Philologica Fennica” 3 (1962), s. 5–35; *The Roman Imperial Coinage*, red. H. Mattingly, C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson, vol. VII, *Constantine and Licinius A.D. 313–337*, red. P.M. Bruun, London 1966, s. 61–64 (wpływ chrześcijaństwa na mennictwo Konstantyna); ss. 197, 222, 356, 364, 390, 418, 440, 495, 507–508, 666 (monety Konstantyna z chrześcijańską ikonografią). Dla ikonografii chrześcijańskiej w mennictwie następných cesarzy najlepiej zapoznać się z kolejnymi tomami *The Roman Imperial Coinage*, czyli najbardziej popularnym kompendium wiedzy o monetach okresu Cesarstwa, a także z pozycją D.L. Vagiego, w której skrótowo (w porównaniu do RIC), ale rzetelnie przedstawia mennictwo Imperium. Por. *The Roman Imperial Coinage*, vol. VIII, *The Family of Constantine I*, red. J.P.C. Kent, London 1981, *The Roman Imperial Coinage*, vol. IX, *Valentin I–Theodosius I*, red. J.W.E. Pearce, London 1982; *The Roman Imperial Coinage*, vol. X, *The Divided Empire 395–491*, red. J.P.C. Kent, London 1994; D.L. Vagi, *Coinage and History of the Roman Empire*, vol. II, *Coinage*, Sidney (Ohio) 1999, s. 523–626. Dla bardziej zainteresowanych tematyką ważna jest też strona internetowa www.wildwinds.com, a także wszelkie publikacje domów aukcyjnych, w większości również dostępne w internecie.

pagandzie cesarskiej poprzez przedstawienie na wizerunku władcy wraz z wizerunkiem Chrystusa pokazywało się, że Bóg sankcjonował władzę cesarską, co było już wcześniej widoczne w ikonografii chrześcijańskiej – zarówno na monetach, jak i na mozaikach – w postaci *manus Dei*, która wskazywała władcę jako godnego rządów ziemskich w chrześcijańskim Cesarstwie. Bezpośrednio ukazany wizerunek Chrystusa (i do tego na monetach, które pozostawały w obiegu, a więc szansa na zbeczeszczenie takiego obrazu rosła nieporównywalnie w stosunku do wielkich mozaik) nadawał powadze urzędu cesarskiego jeszcze większej wagi. Jednak w mojej opinii ta przyczyna pojawienia się wizerunku Chrystusa miała minimalne, jeśli nawet nie zerowe znaczenie, w przeciwieństwie do tych, które zaprezentuję poniżej. Koncepcja teistyczna legitymizacji władzy istniała od czasów sumeryjskich czy egipskich i przybierała różne postacie. Sądzę, że gdyby nie ówczesny kontekst polityczno-religijny, to prawdopodobnie na monetach Justyniana II nie zobaczylibyśmy wizerunków Chrystusa, a ikonografia monet pozostałaby przy dotychczasowych przedstawieniach.

Po tym krótkim wprowadzeniu możemy przejść do głównego wykładu. Panowanie Justyniana II rozpoczęło się w roku 685, a na rok 691/692 datuje się pierwsze emisje interesujących nas monet⁴. Już to pokazuje, że Justynian II nie legitymizował w ten sposób swojej władzy, tylko w pewnym okresie zaistniała potrzeba bicia takich monet. Pierwszą, a moim zdaniem najważniejszą przyczyną było to, że w tym czasie zakończony został sobór trullański (zwany też *quinisextum* albo synodem In Trullo z racji tego, że nie został uznany przez Kościół na Zachodzie), którego postanowienia bardzo mocno wspierał Justynian II⁵.

Zwołanie tego soboru dziesięć lat po poprzednim, IV soborze konstantynopolitańskim było związane z niestabilną sytuacją wynikającą z ekspansji arabskiej, odradzaniem się na Wschodzie środowisk pogańskich, pogarszającą się dyscypliną duchowieństwa (duchowni stręczyciele czy ucieczki w głąb Bizancjum przed Arabami) oraz chęcią potępienia niektórych zwyczajów liturgicznych rozwiniętych na Zachodzie⁶. Justynian II zdecydował się zwołać sobór bez pytania o zgodę biskupa Rzymu oraz bez wysłania nawet prośby o przysłanie przezeń legatów⁷.

⁴ Por. J. Haldon, *The Empire That Would Not Die*, dz. cyt., s. 153–154. Przed 691/692 r. znane złote monety Justyniana II miały na rewersach personifikację Wiktorii Por. https://www.wildwinds.com/coins/byz/justinian_II/i.html (2.04.2023), zob. typy o nr: SB 1242, SB 1243, SB 1245, SB 1245A, SB 1246, SB 1247, SB 1247cf.

⁵ Warto w tym miejscu dodać, że jednym z głównych powodów negatywnej reakcji Sergiusza I była treść kanonu 3., w którym zrównano autorytet biskupa Rzymu z patriarchą Konstantynopola. Por. J.-C. Cheynet, *Rozdział pierwszy. Bizancjum w formie obronnej. Stabilizacja granic (od VII wieku do połowy wieku IX)*, w: *Świat Bizancjum*, tom 2, *Cesarstwo Bizantyjskie 641–1204*, praca zbiorowa pod red. J.-C. Cheyneta, Kraków 2011, s. 17; J. Herrin, *Rawenna. Stolica imperium, tygiel Europy*, Poznań 2021, s. 325–329, 345–355.

⁶ Por. M. Starowieyski, *Sobory niepodzielonego Kościoła*, Kraków 2016, s. 145–148.

⁷ Por. tamże, s. 146, 148.

W Rzymie spowodowało to spore wzburzenie i mimo dobrego pomysłu ze zwołaniem soboru, to Justynian II poprzez nieznamość sytuacji lokalnej w Italii i zlekceważenie biskupa Rzymu Sergiusza doprowadził do tego, że Zachód nie miał zamiaru uznawać tego soboru⁸. W kontekście podjętych w temacie rozważań jedno z postanowień soboru jest niezwykle istotne, a mianowicie kanon 82., mówiący o tym, że nie należy przedstawiać Chrystusa jako Baranka, tylko jako człowieka⁹. Stanowiło to uderzenie w zachodnie chrześcijaństwo, gdzie takie przedstawianie Jezusa było popularne. Konflikt pomiędzy Justynianem II a Sergiuszem I w ciągu kilku tygodni eskalował, ponieważ cesarz nakazał egzarsze Rawenny interwencję zbrojną w Rzymie, jednak jego wojska nie zostały wpuszczone, część zbuntowała się i ostatecznie triumfowała stolica apostolska¹⁰. Sam Sergiusz I krótko po tych wydarzeniach ułożył i wprowadził do liturgii hymn *Agnus Dei*, będący efektem sprzeciwu wobec postanowień podjętych na soborze trullańskim¹¹.

Niezależnie od genezy, przebiegu oraz konsekwencji soboru i konfliktu między chrześcijańskim Wschodem i Zachodem – według mnie – mamy tutaj podstawową i główną przyczynę rozpoczęcia wybijania monet z wizerunkiem Chrystusa przez Justyniana II. Decyzja taka była zapewne spowodowana chęcią wsparcia przez cesarza postanowień soboru, a zwłaszcza kanonu 82. Na soborze trullańskim poparto kult obrazów i przedstawień Chrystusa¹², co uwidaczniano na awersach

⁸ Por. tamże, s. 150–151. Natomiast w *Liber Pontificalis* anonimowy autor podawał przy biografii papieża Sergiusza I, że jego przedstawiciele, którzy w końcu dotarli na sobór, podpisali postanowienia w wyniku oszustwa (*et decepti subscriberant*), a sam papież tych postanowień nie podpisał. Por. *Liber Pontificalis* 86, 6–7, w: *Liber Pontificalis I–XCVI (usque ad annum 772)*, oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Synodi et Collectiones Legum IX, Kraków 2014 [dalej cyt. SCL IX].

⁹ Por. J. Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton 1989, s. 284–287; *Kanony Kościoła Prawosławnego*, t. 1, oprac. A. Znosko, Hajnówka 2000, s. 100; J. Haldon, *The Empire That Would Not Die*, dz. cyt., s. 128–130; M. Starowiejski, dz. cyt., s. 385.

¹⁰ Por. *Liber Pontificalis* 86, 8–9, SCL IX.

¹¹ Tamże, 14.

¹² Była to kwestia niezwykle problematyczna w ówczesnym świecie chrześcijańskim. Niechętnie odnoszono się do przedstawień Chrystusa, tłumacząc się starotestamentowym zakazem obrazowania Boga i tym, że sam Jezus powiedział, że przyszedł wypełnić Prawo i nie wolno go zmieniać (por. Mt 5, 17–19). Inni chrześcijanie, przyjaźniej nastawieni do kultu obrazów, tłumaczyli, że można przedstawiać Chrystusa, świętych i proroków, ponieważ żyli oni na ziemi jako postacie historyczne, a nie można jedynie próbować przedstawić samego Boga. Ponadto był to argument też w walce ideologicznej przeciwko ekspansji islamu. Ten konflikt przerodził się ok. 730 r. (za panowania cesarza Leona III) w spór ikonoklastyczny, który doprowadził do ostrej walki między zwolennikami obrazów (ikonoklastami) a ich przeciwnikami (ikonofilami). Leon III uznał, że chrześcijanie popadli w bałwochwalstwo i nakazał biskupom Rzymu, Konstantynopola, Antiochii, Jerozolimy i Aleksandrii usunięcie wszelkich niegodziwych przedstawień (Biskup Rzymu Grzegorz II, pan. 715–731, po tym apelu Leona III rozpoczął akcję usuwania wszystkich wizerunków oraz zezwalał na prześladowania ikonofilów i niszczenie wystroju kościołów, które nie zgadzały się z główną linią ideologiczną ikonoklastów. Por. *Liber Pontificalis* 91, 17; 23–24, SCL IX.

i rewersach nowo wybijanych monet w dwóch modelach mężczyzny: młodego o kręconych włosach lub dojrzałego brodatego¹³.

Jednocześnie w innym z kanonów tego soboru (73.) była mowa o tym, żeby krzyża nie wyrabiać na posadzce kościołów, tak aby ludzie po nim nie deptali¹⁴. Z jednej strony może zatem dziwić, że rozpoczęto bić monety z Chrystusem, z drugiej jednak należy pamiętać o tym, że monety z Chrystusem były emitowane za czasów Justyniana II przede wszystkim w kruszcu złotym i ewentualnie srebrnym (zaledwie jeden znany rodzaj). Brązy, jako typowe pieniądze kredytowe, nie otrzymały nowego typu ikonografii¹⁵. Ta pozorna rozbieżność wynikać mogła z tego, że pieniądze złote (i w niewielkich ilościach srebrne) trafiały (w opinii Justyniana II i hierarchów kościelnych) do „pewniejszych” rąk niż liczone w milionach sztuk brązy.

Inną ważną przyczyną, z powodu której Justynian II zapewne zdecydował się na przedstawianie Chrystusa na monetach, był wpływ postępującej ekspansji arabskiej na sytuację w Bizancjum. Arabowie nawracali ludność chrześcijańską i pogańską na islam na terenach Wschodu. Ponadto, korzystając z Tory, bardzo restrykcyjnie podchodzili do wszelkich przedstawień i wizerunków, co znajdowało i znajduje do dziś swoje odbicie w sztuce muzułmańskiej. W latach 80. i 90. VII stulecia Justynianowi II wydawało się korzystnym podjęcie ofensywy przeciwko muzułmanom, ponieważ ich państwo pogrążało się w wojnach domowych, które rozpoczynano przeciwko panującemu abd al-Malikowi ibn Marwanowi

Zatrzymać to miał jego następca Grzegorz III, pan. 731–741, który upominał chrześcijan, aby przywrócić wizerunki. Por. tamże, 92, 4). Krwawe zamieszki wybuchły w wyniku działań ikonoklastów przerodziły się w wojnę domową pomiędzy chrześcijanami, którą oficjalnie zakończyli biskupi w Nicei podczas soboru w 787 r. orzeczeniem o tym, że cześć oddawana postaciom przedstawionym na obrazach jest właściwa, a same obrazy stanowią pomost pomiędzy modlącym się a świętym. Pewne grupy ikonoklastów nie porzuciły jednak swoich poglądów, co było widoczne w późniejszych okresach. Możemy też zauważyć, że sobór trullański stanowił jakby etap wstępny tego konfliktu. Por. L. Brubaker, J. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: A History*, Cambridge 2011; A. Karahan, *Byzantine Iconoclasm: Ideology and Quest for Power*, w: *Iconoclasm from Antiquity to Modernity*, red. K. Kolrud, M. Prusac, Farnham 2014, s. 75–94; B. Caseau i M.-H. Congordeau, *Rozdział trzynasty. Życie religijne*, w: *Świat Bizancjum*, tom 2, s. 370–373.

¹³ Por. https://www.wildwinds.com/coins/byz/justinian_II/i.html (02.04.2023), szczególnie zob. typy o nr: SB 1248, SB 1249, SB 1252, SB 1256 (złote solidy z pierwszego panowania), SB 1259 (jedyne znane srebrne heksagramy z Chrystusem, okres pierwszego panowania), SB 1413, SB 1414, SB 1415, SB 1419, SB 1420, SB 1421 (złote solidy z drugiego panowania). Por. także ryc. 1 i 2 zamieszczone na końcu tekstu.

¹⁴ M. Starowieyski, dz. cyt., s. 384.

¹⁵ Niewielka ilość monet srebrnych wydaje się być zjawiskiem normalnym w VII w. We wcześniejszym stuleciu bowiem na rynku pieniężnym w Bizancjum funkcjonowały głównie nominały złote i brązowe, a srebrne były rzadkością. Por. I. Milewski, *Kilka uwag na temat rynku pieniężnego w Cesarstwie Bizantyńskim w VI wieku*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 24 (2020), s. 123–124. W czasach Justyniana II ten trend bardzo powoli się odwracał.

(kalif z dynastii ummajadzkiej w latach 685–705)¹⁶ – w latach 685–687 al-Muchtar zbuntował się w Mezopotamii, a do 692 roku al-Zubajr walczył w Arabii¹⁷. Z tego powodu abd al-Malik musiał zawrzeć dość niekorzystny traktat z Bizancjum, który zabezpieczał południowo–wschodnie granice państwa Justyniana II i do tego przynosił korzyści w postaci trybutu płaconego przez kalifa. Abd al-Malik pokonał jednak przeciwników i przeprowadził wiele reform, z których jedna była reformą monetarną. Chciał on zniszczyć tradycje, które dziedziczone były po Bizancjum¹⁸. Zwłaszcza nie podobały mu się monety, które pozostawały w obiegu. Miały one bowiem wizerunki wrogich Ummajadom cesarzy, ich ikonografię oraz przedstawienia chrześcijańskie w postaci krzyży, *manus Dei* czy greckich liter Chi-Rho, będących monogramem Chrystusa¹⁹. Szczególnie wyznawcom islamu nie podobał się wizerunek Jezusa na monetach Justyniana II. Jezusa uznawano za jednego z proroków, a tych dotyczył w islamie kategoryczny zakaz portretowania²⁰. Chrześcijaństwo nie było też religią, którą akceptowali muzułmanie (z wzajemnością z drugiej strony). Ponadto Bizancjum i Arabów łączyły głównie wrogie stosunki. Abd al-Malik wprowadził więc w 692 roku nową monetę – dinara, opatrzonego cytatami z Koranu i wpisującego się w zasady islamu²¹. Dla Justyniana II stało się to powodem wojny. Nie chciał bowiem przyjmować daniny w takiej monecie. Dodatkowo cesarz miał nadzieję pokonać ostatecznie Arabów, wykorzystując niestabilną sytuację wewnętrzną, którą miał abd al-Malik po buntach. Justynian II został jednak przez swojego oponenta zaskoczony. W 692 roku poniósł klęskę pod Sebastopolis w wyniku której Armenia została utracona, podobnie jak wpływy w Cylicji i rejonie Taurusu²². Dla Bizancjum był to wielki szok. Nałożyła się na to jeszcze porażka w Italii związana z konfliktem o uznanie soboru trulliańskiego – kiedy wojska Rawenny i Rzymu zbuntowały się przeciw

¹⁶ Na temat życia abd al-Malika zob. C.F. Robinson, *Abd al-Malik*, Oxford 2005; N. Clarke, *Abd al-Malik b. Marwān*, w: *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, red. O. Nicholson, Oxford 2018.

¹⁷ J.-C. Cheynet, *Rozdział pierwszy. Bizancjum w formie obronnej*, dz. cyt., w: *Świat Bizancjum*, tom 2, s. 16.

¹⁸ Por. P. Sarris, *Empires of Faith. The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700*, Oxford 2011, s. 298–300.

¹⁹ O tym, że monety bizantyjskie z VI i VII w. były w normalnym obiegu u Ummajadów aż do reformy monetarnej abd al-Malika por. C. Morrison, *Rozdział dwunasty. Pieniądz, finanse i handel*, w: *Świat Bizancjum*, tom 2, s. 326.

²⁰ Podobnie w zasadach Koranu było z panującymi. Zakaz przedstawień wizerunków był główną przyczyną reformy dinara przeprowadzonej przez abd al-Malika. Por. K.Y. Blankinship, dz. cyt., ss. 28, 94.

²¹ Por. H.A.R. Gibb, *Abd al-Malik b. Marwān*, w: *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. I, red. H.A.R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden 1960, s. 77; C. Foss, *Arab-Byzantine Coins: Money as Cultural Continuity*, w: *Byzantine and Islam. Age of Transition*, red. H. Evans, B. Ratcliff, New York 2012, s. 136–137.

²² Por. C.F. Robinson, dz. cyt., s. 71–79.

rozkazom Justyniana II. Splot tych wydarzeń doprowadził w 695 roku do buntu przeciw cesarzowi, odcięcia mu nosa (od tego czasu nazywano go z greckiego *Rhinotmetos* – Odciętonosy) i wygnania²³.

Wydaje się, że Justynian II w 692 roku wykorzystał monety, które zaczął wybijać jako wsparcie soboru trullańskiego, aby zdobyć pretekst do wypowiedzenia wojny abd al-Malikowi. Cesarz i jego otoczenie doskonale znali zasady religii muzułmańskiej i zapewne podejrzewali, że bezpośrednie przedstawienie wizerunku Chrystusa na monetach, które pozostawały w obiegu u Ummajadów, spowoduje jakiś rodzaj reakcji. Oprócz tego Justynian II wysyłał abd al-Malikowi wyraźny sygnał, że religia chrześcijańska jest silna i zjednoczona. Wiązać się to mogło z innym działaniem kalifa. Otóż w latach 688–691/692 wybudowano w Jeruzolimie Kopułę na Skale, która stanowiła wyraz kultu w oczach muzułmanów, zaś dla chrześcijan była pogwałceniem jednego z najświętszych miejsc ich religii²⁴. Niewykluczone, że w czasie pierwszego panowania Justyniana II decyzja o rozpoczęciu wybijania monet z wizerunkiem Chrystusa była spowodowana równocześnie wsparciem soboru trullańskiego oraz walką z ekspansją arabską, zarówno polityczną, jak i religijną. Która z tych przyczyn dominowała i była pierwsza, tego niestety nie jesteśmy w stanie ostatecznie ocenić.

Pozostaje jeszcze przyczyna, którą omówiłem powyżej, a mianowicie legitymizacja władzy. Odrzucenie jej w mojej argumentacji było związane z pierwszym okresem panowania Justyniana II. W latach 695–705 Bizancjum przeżywało duży kryzys i było bliskie upadku²⁵. Dzięki jednak wsparciu chana Terbela i Bułgarów, pozyskanemu za duże kwoty pieniężne i obietnice polityczne, Justynianowi II udało się odzyskać tron w 705 roku i rozpocząć drugi okres swoich rządów²⁶. Drugie panowanie (w latach 705–711) Justynian II poświęcił na brutalną i krwawą walkę z wrogami, którzy doprowadzili do jego wygnania, niespecjalnie skupiając

²³ Por. C. Head, dz. cyt., s. 112–114; J.-C. Cheynet, *Rozdział pierwszy. Bizancjum w formie obronnej*, dz. cyt., w: *Świat Bizancjum*, tom 2, s. 17.

²⁴ Por. A. Elad, *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*, Leiden 1999, s. 45; J. Johns, *Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 46/4 (2003), s. 424–426.

²⁵ Por. J.-C. Cheynet, *Rozdział pierwszy. Bizancjum w formie obronnej*, w: *Świat Bizancjum*, tom 2, s. 17–19; J. Haldon, *The Empire That Would Not Die*, dz. cyt., s. 49–50.

²⁶ Por. I. Dujčev, *Le triomphe de l'empereur Justinian II en 705*, w: *Byzance. Hommage à A. Stratos*, t. 1, Athènes 1986, s. 83–91; J. Herrin, *Rawenna*, dz. cyt., s. 350. Wsparcie bułgarskie chana Terbela za przekazane mu pieniądze potwierdza wiele źródeł, m.in. *Liber Pontificalis*, *Zarys Historii Nikefóra Patriarchy czy Chronografia Teofanesa*. Por. *Liber Pontificalis* 88, 4, SCL IX; *Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian*, z. 3, *Pisarze z VII–X w.*, wydali A. Brzóstkowska i W. Swoboda, Warszawa 1995, s. 41–42 (fragmenty *Zarysu Historii Nikefóra* mówiące o darach bogatego Justyniana II dla Terbela), s. 373 (fragment *Chronografii* Teofanesa również potwierdzający stosunki w czasie wygnania między Justynianem II a Terbelem).

się na innych kwestiach związanych z zarządzaniem państwem²⁷. Taka polityka doprowadziła do ponownego jego obalenia, ale tym razem postanowiono cesarza zgładzić, kończąc tym samym panowanie dynastii heraklijskiej²⁸.

Cesarz w tym okresie rządów działał jednak nadal na rzecz soboru trullańskiego, prezentując w dyspacie z biskupem Rzymu Janem VII (lata 705–707) złagodzenie poprzedniego stanowiska (zapewne nauczone doświadczeniami z lat 692–695). Tym razem Jan VII był proszony o to, by podpisał tylko te kanony, które akceptuje²⁹. Jan VII zmarł, a jego następcą Konstantyn I (708–715) doprowadził do tego, że Justynian II w jednym z listów przeprosił za naciski i błędy popełniane w latach 692–695 w celu uznania soboru trullańskiego³⁰. Ostatecznie cesarz tym sposobem uznawał autorytet biskupa Rzymu, jednak nie osiągnął wiele w sprawie kanonów soboru trullańskiego.

Niemniej fakt powrotu do władzy i dalsze propagowanie przekazu soboru trullańskiego wiążą się ze sobą w emisji monet, wydanych po powrocie do władzy przez Justyniana II. Znowu, oprócz cesarza, pojawiał się na nich Chrystus i nie znamy z tego okresu innych przedstawień na solidach³¹. Powyżej pisałem o odzyskaniu panowania oraz o podejmowaniu dalszych wysiłków w celu uznania soboru trullańskiego przez chrześcijan na Zachodzie. Nie powinny zatem dziwić emisje monet z Chrystusem. Po pierwsze, była to legitymizacja uprzednio wygnanego władcy, aby pokazać, że powrócił prawowity cesarz, który ma wsparcie w samym Bogu. Po drugie, emisje miały zapewne przypominać o wciąż nieuznanym przez chrześcijański świat na Zachodzie soborze trullańskim. Była to kontynuacja wcześniej linii wspierania postanowień soboru, o którym, jak widzieliśmy wcześniej, Justynian II nie zapomniał i bardzo zależało mu na tym, aby biskup Rzymu ostatecznie uznał chociaż niektóre z uchwalonych kanonów³².

Reasumując, można zatem stwierdzić, że istniały trzy przyczyny, dla których Justynian II zdecydował się na rewolucyjny dla ówczesnego chrześcijaństwa krok polegający na umieszczaniu wizerunku Chrystusa na monetach złotych i srebrnych (jeden znany egzemplarz). W pierwszym panowaniu Justyniana II miały miejsce

²⁷ Na temat drugiego okresu rządów Justyniana II por. I. Dujčev, *La seconda accesa*, dz. cyt., s. 555–562.

²⁸ Por. *Liber Pontificalis* 90, 8, SCL IX; C. Head, dz. cyt., s. 159–164; J.-C. Cheynet, *Rozdział pierwszy. Bizancjum w formie obronnej*, w: *Świat Bizancjum*, tom 2, s. 19; J. Herrin, *Rawenna*, dz. cyt., s. 354–355.

²⁹ *Liber Pontificalis* 88, 5, SCL IX.

³⁰ Tamże, 90, 6.

³¹ Por. https://www.wildwinds.com/coins/byz/justinian_II/i.html (2.04.2023) – solidy z okresu drugiego panowania wymienione zostały w przyp. 13.

³² Widocznie Justynian II musiał zdać sobie sprawę, że treść kanonu 3., mówiącego o tym, że pozycja Konstantynopola jako stolicy biskupa była równa Rzymowi, stanowiła najpoważniejszy powód, dla którego Sergiusz I zareagował przeciwko soborowi w sposób nieustępliwy, co miało poważne konsekwencje dla świata chrześcijańskiego i samego Bizancjum.

dwa wydarzenia, które usankcjonowały nowy typ ikonografii w mennictwie cesarskim. Pierwszym było wsparcie postanowień soboru trullańskiego (kan. 82). Drugim była próba walki z ekspansją arabską oraz znalezienie pretekstu do wypowiedzenia wojny abd al-Malikowi. Co ciekawe, oba te wydarzenia dziejące się w tym samym czasie, poskutkowały ostatecznie buntem przeciwko cesarzowi, a w konsekwencji okaleczeniem i wygnaniem Justyniana II z Konstantynopola. Biskup Rzymu Sergiusz I nie zgodził się na propozycje zawarte w kanonach soboru trullańskiego, a Justynian II odpowiedział wysłaniem wojsk do Rzymu. Garnizony w Rawennie i Rzymie jednak odmówiły poparcia cesarza, na co dodatkowo nałożyła się klęska z wojskami abd al-Malika pod Sebastopolis w 692 roku. Te wydarzenia postawiły Justyniana II w dramatycznej sytuacji i w 695 roku, pozbawiony nosa, musiał już szukać schronienia na Krymie. Kiedy powrócił do władzy dekadę później, pojawiła się trzecia przyczyna wybijania monet z wizerunkiem Chrystusa. Oprócz dalszego wspierania postanowień soboru trullańskiego, które Justynian II chciał narzucić chrześcijaństwu zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie (również w drugim panowaniu, jednak jak widzieliśmy, czynił to zdecydowanie bardziej ugodowo), pojawiła się legitymizacja władzy. Ta przyczyna nie miała, według mnie, niemal żadnego znaczenia w pierwszym okresie panowania, ponieważ interesujące nas monety Justynian II zaczął wybijać dopiero w 691/692 roku, czyli w czasie, kiedy zorganizowano sobór trullański. Zapewne gdyby nie wspomniany sobór, pozostałby przy standardowej ikonografii, którą używali jego poprzednicy. W drugim panowaniu Justynian II, który powrócił z banicji, zamierzał pokazać, że zawsze był prawowitym i prawowiernym, wspierającym ortodoksję, cesarzem. Dlatego też monety z Chrystusem, będące jego pomysłem i które dobrze znano, stanowiły istotne wsparcie propagandowe.

Na sam koniec, jako ewentualny postulat do dalszej dyskusji, chciałbym zwrócić uwagę, że w różnego rodzaju tekstach autorów chrześcijańskich czy dokumentach normatywnych Kościoła pojawienie się monet z wizerunkiem Chrystusa przeszło bez echa. Możemy wyciągnąć z tego ostrożny wniosek, że przedstawienia te nie budziły kontrowersji wśród chrześcijan. Jednak zaledwie kilkadziesiąt lat po soborze trullańskim wybuchł konflikt ikonoklastyczny, który mocno wpłynął na świat chrześcijański. Czy monety były w tym czasie przez ikonoklastów niszczone, przetapiane czy też pozostawiano je bez zmian, jest już tematem dla innych rozważań.

Ryc. 1. Wizerunek starszego i brodatego Chrystusa na awersie solida Justyniana II z pierwszego okresu jego panowania³³

Ryc. 2. Wizerunek młodego Chrystusa o kręconych włosach na awersie solida Justyniana II z drugiego okresu jego panowania³⁴

³³ https://www.wildwinds.com/coins/byz/justinian_II/sb1248.jpg (29.04.2023).

³⁴ https://www.wildwinds.com/coins/byz/justinian_II/sb1419.jpg (29.04.2023).

Bibliografia

Alföldi A., *The Helmet with the Christian Monogram*, „Journal of Roman Studies” 22 (1932), s. 9–23.

Alföldi A., *The Initials of Christ on the Helmet of Constantine*, w: *Studies in Honor of Allan Chester Johnson*, Princeton 1951, s. 303–311.

Blankinship K.Y., *The End of the Jihād State: The Reign of Hishām ibn ‘Abd al-Malik and the Collapse of the Umayyads*, Albany–New York 1994.

Brubaker L., Haldon J., *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680–850: A History*, Cambridge 2011.

Bruun P., *The Christian Signs on the Coins of Constantine*, „Arctos. Acta Philologica Fennica” 3 (1962), s. 5–35.

Clarke N., *Abd al-Malik b. Marwān*, w: *The Oxford Dictionary of Late Antiquity*, red. O. Nicholson, Oxford 2018.

Crawford P., *Justinian II. The Roman Emperor Who Lost his Nose and his Throne and Regained Both*, Barnsley 2021.

Dieten J.L. van, *Justinian II Rhinotmetos*. w: *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Band 2, München 1976, s. 314–316.

Dujčev I., *La seconda accessa di Giustiniano II al trono imperiale*, w: *Stroli i onore di V. de Falco*, Napoli 1971, s. 555–562.

Dujčev I., *Le triomphe de l’empereur Justinian II en 705*, w: *Byzance. Hommage à A. Stratos*, t. 1, Athènes 1986, s. 83–91.

Elad A., *Medieval Jerusalem and Islamic Worship: Holy Places, Ceremonies, Pilgrimage*, Leiden 1999.

Foss C., *Arab-Byzantine Coins: Money as Cultural Continuity*, w: *Byzantine and Islam. Age of Transition*, red. H. Evans, B. Ratcliff, New York 2012, s. 136–137.

Gibb H.A.R., *Abd al-Malik b. Marwān*, w: *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. I, red. H.A.R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden 1960.

Grant M., *Roman History from Coins. Some Uses of the Imperial Coinage to the Historian*, Cambridge 1958.

Haldon J.F., *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge 1997.

Haldon J.F., *The Empire That Would Not Die. The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740*, Cambridge-London 2016.

Head C., *Justinian II of Byzantium*, Madison 1972.

Herrin J., *The Formation of Christianity*, Princeton 1989

Herrin J., *Rawenna. Stolica imperium, tygiel Europy*, Poznań 2021.

https://www.wildwinds.com/coins/byz/justinian_II/i.html

Johns J., *Archaeology and the History of Early Islam: The First Seventy Years*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 46/4 (2003), s. 411–436.

Kanony Kościoła Prawosławnego, t. 1, oprac. A. Znosko, Hajnówka 2000.

Karahan A., *Byzantine Iconoclasm: Ideology and Quest for Power*, w: *Iconoclasm from Antiquity to Modernity*, red. K. Kolrud, M. Prusac, Farnham 2014, s. 75–94.

Kazhdan A., *Justinian II*, w: *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991, s. 1084–1085.

Leontsine M., *Justinian II*, w: *Encyclopaedic Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilization*, vol. 3, red. A.G. Savvides, B. Hendrickx, Turnhout 2012, s. 422–425.

Liber Pontificalis I-XCVI (usque ad annum 772), oprac. M. Ożóg, H. Pietras, Synodi et Collectiones Legum IX, Kraków 2014.

Milewski I., *Kilka uwag na temat rynku pieniężnego w Cesarstwie Bizantyńskim w VI wieku*, „*Studia z Dziejów Średniowiecza*” 24 (2020), s. 110–125.

Robinson C.F., *Abd al-Malik*, Oxford 2005.

Sarris P., *Empires of Faith. The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700*, Oxford 2011.

Starowieyski M., *Sobory niepodzielonego Kościoła*, Kraków 2016.

Świat Bizancjum, tom 2, *Cesarstwo Bizantyjskie 641–1204*, praca zbiorowa pod red. J.-C. Cheynet, Kraków 2011.

Testimonia najdawniejszych dziejów Słowian, z. 3, *Pisarze z VII–X w.*, wydali A. Brzóstkowska i W. Swoboda, Warszawa 1995.

The Roman Imperial Coinage, red. H. Mattingly, C.H.V. Sutherland, R.A.G. Carson, vol. VII, *Constantine and Licinius A.D. 313–337*, red. P.M. Bruun, London 1966.

The Roman Imperial Coinage, vol. VIII, *The Family of Constantine I*, red. J.P.C. Kent, London 1981.

The Roman Imperial Coinage, vol. IX, *Valentin I-Theodosius I*, red. J.W.E. Pearce, London 1982.

The Roman Imperial Coinage, vol. X, *The Divided Empire 395–491*, red. J.P.C. Kent, London 1994.

Vagi D.L., *Coinage and History of the Roman Empire*, vol. II, *Coinage*, Sidney (Ohio) 1999.